

İSLAMA FƏLSƏFİ YANAŞMA VƏ SÜLH PROBLEMI

İradə ZƏRQAN,

AMEA-nın Fəlsəfə İnstitutunun

İslam fəlsəfəsi şöbəsinin böyük elmi

işçisi, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

iradazargan@gmail.com

AÇAR SÖZLƏR: *fəlsəfə, İslam dünyagörüşü, sülh, dialoq, əməkdaşlıq.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *философия, исламское мировоззрение, мир, диалог, сотрудничество.*

KEY WORDS: *philosophy, Islamic outlook, peace, dialogue, cooperation.*

Erkən çağlardakı İslam mədəniyyəti ilə müasir İslam dünyagörüşünün xarakterik cəhətlərini müqayisə etdikdə əsas problemlərin ekzistensial, qnosoloji və empirik sferalarda yarandığını müşahidə etmək olar. Bu zaman din (müqəddəs mətnlər), dini bilik (təfsirlər, izahlar, şərhlər, yozumlar və s.) və dini təcrübə (hədislər və dini fəaliyyətlər) amillərinin fərqləndirilməsi, bunların hər birinin yerinin, əhəmiyyət və funksiyasının dərk olunması, eyni zamanda vəhdətinin qəbul olunması məsələləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

İslam dini dəyərlərinə münasibəti ifadə edən fərqli tendensiyaların qarışdırılması, qərəzli və ya qərəzsiz şəkildə eyniləşdirilməsi tədqiqat obyektinə elmi yanaşmanın aktuallığını artırır. İslama fəlsəfi yanaşma zamanı dini kateqoriyaların məzmunu və mahiyyətinə, eləcə də nəzəri, ideoloji aspektdən İslama obyektiv və subyektiv baxışlardakı fərqlərin elmi-məntiqi əsasına diqqət yetirilməsi olduqca vacibdir. Digər məsələ isə tədqiqat obyektinə birtərəfli yanaşmadan - “ya bu, ya o” nöqtəyi-nəzərindən qaynaqlanır. Məsələn, tədqiqatlarda dinin müsbət cəhətlərinin qabardılması bəzən yanlış olaraq dünyəvi biliklərə etinasızlıq kimi qəbul edilir. Həlbuki din dünya üçündür: həyatı və ölümü, xeyri və şəri dərk etmək üçündür. Din insanın salamat, firəvan, səadət içində yaşaması yolunu öyrədən ən doğru informasiya, elm, irfan mənbəyidir. Məhz insanların müstəqil seçim funksiyası onu cəmiyyət üçün faydalı və ya faydasız edir.

Hazırda həqiqətlə heç bir əlaqəsi olmayan mətləblərin dinə münəcər edilərək ictimai formada tənqidi adı hala çevrilmişdir. Məsələ o qədər ciddidir ki, dini maarifçilik mövzusunda düşünmədən “dini radikalizm”dən danışılır, ictimai, sosial-məişət münasibətlərindəki bəyənilməyən məqamlar dinə münəcər edilir.

Tədqiqat və müşahidələr radikalizmə zəmin yaradan amillərin dini biliyin məhdudluğu, siyasi, psixoloji təsir mexanizmləri və adət-ənənə stereotiplərinin təqlidi ilə paralel inkişaf etdiyini göstərir. Adətən dini, intellektual, sosial, psixoloji natamamlıqları olan fərdlər dözümsüzlüyə və radikalizmə daha çox meyilli olurlar. Dinə bələd olan, əqidəli insanlar isə

başqalarının hüquqlarına, ləyaqət və izzətinə hörmətlə yanaşır, etikanı gözləyirlər. Bu məqamda ən primitiv davranış gözünü yumaraq, yaxşı əməli görmədən “dinə bələd olanı necə tanımalı?” sualını verməkdir. Bəs “yaxşı əməl” nədir? Fəlsəfədə bu suala, bəlkə də, insanların sayı qədər müxtəlif, hətta bir-birinə zidd cavablar vermək olar, dində isə cavab birdir.

Allah və Onun elçisi haqqında məlumat aldığımız, ondan əvvəlki müqəddəs mətnləri və peyğəmbərlərin gətirdiklərini təsdiqləyən və mühafizə edən Qurani-Kərimdə buyrulur: **“Yaxşı əməl heç də (ibadət vaxtı) üzünü günəşə və günbatana tərəf çevirməkdən ibarət deyildir. Yaxşı əməl sahibi əslində Allaha, axirət gününə, mələklərə, kitaba (Allahın nazil etdiyi bütün ilahi kitablara) və peyğəmbərlərə inanan, (Allaha) məhəbbəti yolunda (və ya mal-dövlətini çox sevməsinə baxmayaraq) malını (kasıb) qohum-əqrəbaya, yetimlərə, yoxsullara, (pulu qurtarıb yolda qalan) müsafirə (yolçulara), dilənçilərə və qulların azad olunmasına sərf edən, namaz qılıb zəkat verən kimsələr, eləcə də əhd edəndə əhdinə sadıq olanlar, dar ayaqda, çətinlikdə (ehtiyac, yaxud xəstəlik üz verdikdə) və cihad zamanı (məşəqqətlərə) səbr edənlərdir. (İmanlarında, sözlərində və əməllərində) doğru olanlardır. Müttəqi olanlar da onlardır!”** [1, “Bəqərə”, 177]. İmanlarında doğru olanlar – Allahdan qeyrisinə iman gətirməyən, Onun kitabında buyurulanlara əməl edən, peyğəmbərləri özlərinə örnək götürə, sözü-özü doğru, hikmətsevər, müdrək, əməlisaleh insanlardır.

Qərbmərkəzçilik və Asiyamərkəzçilik meyillərinin artması bəşəriyyəti daha mürəkkəb geosiyasi vəziyyətin yaranmasına sürükləyir. “Dəyərlərin və mədəniyyətlərin toqquşması” fonunda cərəyan edən fəaliyyətlər, hərəkət və davranışlar “yaxşı əməl” ideali ilə qətiyyətlə uyğun gəlmir. İstər fərdi, istərsə də ictimai qaydada “yaxşı əməl”lərə əks fəaliyyətlər, məsələn, imkan olduğu halda ehtiyacı olana yardım etməmək və ya zəifliyindən istifadə edərək onu özündən asılı vəziyyətə salmaq (ideoloji, ekoloji, fiziki üsullarla), hətta qula (sahibkara) qul (işçi) etmək ilahi ahəng və nizama zidd olduğu üçün cəmiyyətdə ədalət prinsipini pozur, zülmə zəmin yaradır.

Orta yolu, Allahın meyarlarını ehtiva edən İslam dinində ədalət ölçüsü universaldır. “Nəhl” surəsində hər hansı bir əmələ məcbur edilənlər və qəlbən razı olanlar fərqləndirilir [1, “Nəhl”, 106]. İslam dini hər hansı məcburiyyətə qarşıdır, onun əsas prinsipi insanda qəlbən yaxşılığa meyil formalaşdırmaqdır. Ona görə də “dini radikalizm” anlayışını İslama şamil etmək kökündən yanlış, qeyri-elmi yanaşmadır.

İnsanların dini savadsızlığı ilə paralel, cəmiyyətdə təzahür edən radikalılıqla mübarizədə ən yaxşı üsul dini maarifləndirməkdir. Çünki insanların dini savadsızlığı cəmiyyəti elmsizliyə və mənəviyyətsizliyə sürükləyir. Bu isə öz növbəsində sosial-siyasi mühitdə yalançılıq, həyasızlıq, böhtan və qarayaxma, qorxu və fobiya, bilik sahəsində psevdoelmin yayılması kimi daha ağır problemlərin artmasına səbəb olur. İnsanlar arasında bilə-bilə haqqa batıl donu geyindirən, mənəvi dəyərlərin əksini təbliğ edən zümrələr çoxalır. Nəticədə ictimai meyar və ölçülərin deqradasiyası daha da sürətlənir.

Dində məcburiyyət olmadığı üçün insan fərdi və kütləvi şəkildə ondan faydalana və faydalanmaya bilər. İstənilən halda davranışların məsuliyyəti obyektə yox, subyektə aiddir.

Fəaliyyətlə bağlı problemin ehkama müncər edilməsində elmi obyektivlik olmadığı kimi, ondan ictimai fayda gözləmək də absurddur. Lakin dünya təcrübəsində dindən siyasi məqsədlərlə istifadə edilməsi reallığı da mövcuddur ki, bu məsələ bir qədər fərqli elmi-fəlsəfi yanaşma tələb edir.

Tədqiqat və müşahidələr İkinci Dünya müharibəsindən sonra Buddizmin qlobal səviyyədə daha geniş təbliğ olunduğunu göstərir. XX əsrin sonuna qədər proses marksizmlenin ideyaları və ateizmlə rəqabətdə daha mülayim şəkildə, elmi-nəzəri, ideoloji müstəvidə, təşkilatlanma səviyyəsində gedirdisə, postmodern dövrdə təkmilləşərək XXI əsrdə incəsənət, dəb və texnologiyalar vasitəsilə bütün dünyaya yayılmış, müxtəlif sahələrdə radikal dəyişikliklərə səbəb olmuşdur.

Lakin Çində və Myanmada baş verən insan hüquq və azadlıqlarına zidd hadisələr “buddist radikalizmi” adlandırılmadığı kimi, İŞİD və digər terror birləşmələrinin cinayətlərini də “dini radikalizm” hesab etmək elmi-nəzəri cəhətdən əsassızdır. Belə ki, qeyd olunan və olunmayan bir çox cinayətin baş vermə səbəbləri içərisində radikallığın olduğu danılmazdır, lakin onu birmənalı şəkildə dinə, xüsusilə İslama şamil etmək həqiqətdən və elmi obyektivlikdən uzaqdır. Çünki dinə şamil edilən radikal davranışlar və törədilən cinayətlərdən daha təhlükəlilərinə, dindənəkar lokal və qlobal miqyaslı, tamamilə başqa motivli zorakılıq hallarına da rast gəlinir.

Məlumdur ki, din, mahiyyət etibarilə, insanları radikallıqdan qorumaq üçün nazil olmuşdur. Uca Yaradan fitnə-fəsad törədən, qan tökən insan nəslinin din vasitəsilə tərbiyə oluna biləcəyini bəşəriyyətə Quranda anladır. Elm və tarix isə həyat həqiqətlərini təsdiq edir. Belə ki, elmi tədqiqatlar aparən alimlər peyğəmbərlərin yolunu yeni şərait və imkanlar daxilində davam etdirən dünyəvi varislərdir.

Orta əsrlərdə olduğu kimi, müasir dövrdə də İslama düzgün münasibətin formalaşmasında müqəddəs Qurani-Kərimin və Məhəmməd peyğəmbərin (s) örnək davranışlarının rolu müstəsnaadır. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, VII əsrdən keçən dövr ərzində dini mənbələr adı ilə müsəlmanlar, eləcə də qeyri-müsəlmanlar arasında fikir formalaşdırıcı baxış və nəzəriyyələr də olmuşdur ki, onları bəzən səhvən “İslam fəlsəfəsi” hesab edirlər. Tədqiqatçıların İslam haqqındakı elmi əsərlərini, İslam dini mənbələrinə obyektiv və subyektiv yanaşmalarının nəticəsi olan mətnləri “İslam fəlsəfəsi” adlandırmaq yanlışdır. Təsadüfi deyil ki, İslam dini və təcrübəsi haqqında ən böyük əsərini Əbu Hamid Qəzali “İhyau ülumiddin” (“Dini elmlərin ihyası”), Anri Masse isə “İslam” tarixi oçerki adlandırmışdır.

Müasir dövrdə məsələyə qeyri-elmi yanaşmanın nəticəsidir ki, bəzən absurd mövzular gündəmə gətirilir. Problemi aydınlaşdırmaq üçün “İslam fəlsəfəsində Nəsimi fenomeni” və “Nəsiminin poetik fəlsəfəsində İslam dini motivləri” mövzularını məntiq üsulu ilə müqayisəli təhlil edək:

1) İslam Quranda adı çəkilən dindir. Bu dinin fəlsəfəsində Nəsimi fenomeninin olması mümkün deyildir. Əksinə, Nəsiminin yaradıcılığında İslama fəlsəfi yanaşma ola bilər. Deməli, İmadəddin Nəsiminin Qurandan və hədislərdən bəhrələnərək yazdığı əsərdə onun fəlsəfəsi əks olunur və bu onun dünyagörüşünün nəticəsi, əqli əməyinin məhsuludur.

2) Elmi-terminoloji aspektdən din ilə fəlsəfə fərqli anlayışlardır. “Nəsiminin poetik fəlsəfəsində İslam dini motivləri” mövzusu elmi, tarixi-müqayisəli yanaşma tələblərinə cavab verir. Çünki insanın dünyagörüşünün formalaşmasında başqa təsirlərlə yanaşı, dini inam və informasiya da rol oynayır. Beləliklə, elmi obyektivlik mövqeyindən yanaşdıqda, birinci mövzunu quruluşca “Nəsimi fəlsəfəsində İslam fenomeni” kimi redaktə etmək olar.

Azad düşüncə mədəniyyəti kimi cəmiyyətdə xüsusi statusu olan fəlsəfə həm də cəmiyyətin güzgüsüdür. Güzgü təsvirdir, inikasdır, subyektiv fenomendir. Canlı həyatı güzgü görüntüsü ilə anlamaq və dərk etmək çətinidir. Din cəmiyyətə ilahi hikmətə əsaslanan təcrübə təklif edir. Quran hikmətini təcrübə edən insanın dünyagörüşü dini yalnız nəzəri olaraq mənimsəyənlərdən fərqləndiyi kimi, nəzəri cəhətdən biliksiz, eyni zamanda təcrübədən bixəbər toplumun da İslam haqqında düşüncələri subyektiv olur. Bu təbiidir, lakin yaranan müxtəlif (subyektiv və obyektiv) ziddiyyətlərin elmi əsaslarla aydınlaşdırılması və cəmiyyət problemlərinin həllində istifadəsi fəlsəfənin ümdə vəzifəsidir.

Amerikalı tədqiqatçı, islamşünas alim Con Espozito bildirir ki, müasir dövrdə İslama və müsəlmanlara Qərbin hücumu bu din barədə məlumatsızlıqla, qeyri-obyektiv təhlillə və qərəzli həll yolları ilə əlaqəlidir [2, s.156–157].

Nəzərə almaq lazımdır ki, müasir dövrdə dindən imtina “dəyərlərə göz yummaq”, problemləri “axarına buraxmaq”, situasiyanı “yola vermək” şəklində təzahür edir və “asana qaçmaq” kimi dərk olunur. Lakin asanlıq və çətinliyin vəhdətdə olduğu yada düşür. “Asana qaçma”nın necə çətinliklər yaratdığını bilmək üçün həyata nəzər salmaq, tarixi hadisə və prosesləri izləmək kifayətdir.

Hazırda qloballaşma adı altında gedən iqtisadi işğal siyasəti İslamın gözdən salınması, Buddizm və Qərb dəyərlərinin təbliği ilə müşayiət olunur. “Təsadüfi deyil ki, Qərbə inteqrasiya edən buddist cəmiyyətləri tədricən Buddizmin yalnız öyrənilməyi deyil, həm də cəmiyyətdə tətbiq və təbliğ olunduğu iri mərkəzlərə çevrildilər” [3, s.187-188]. Beynəlxalq sistemdə böyük nüfuzla malik təşkilatlar və onların rəhbərlərinin dini əqidəsi multikultural həyat tərzinə alışmış cəmiyyətləri az maraqlandırır. Lakin dünyada başverən hadisələr, Hantinqton, Fukuyama və başqalarının əsərlərindəki “İslam təhlükəsi proqnozları”, “İslamofobiya”, “Yaşıl təhlükə”, “Müsəlmanlar gəlirlər”, “İslamın qanıqənliyi” və s. başlıqlı böhtan kampaniyaları, Qurani-Kərimin yandırılması, məscidlərə hücumlar, namaz qılanlara təcavüz və s. təhqiramiz hərəkətlər, Məhəmməd peyğəmbərin (s) karikaturalarının çəkilməsi məqsədli, mütəşəkkil fəaliyyətdən xəbər verir.

Sülh və demokratiya şüarları, xüsusi qanunvericilik sistemi ilə pərdələnən qurumların çoxfunksiyalı, humanist fəaliyyətləri ilə yanaşı, müsəlman dünyasına qarşı fərdi və ictimai müstəvidə başlanan təcavüz siyasəti tezliklə kütləviləşərək İslam regionu ölkələrini (Əfqanıstan, İraq, Liviya, Suriya, Fələstin) ağışuna almışdır [4, s.410-416]. Bu baxımdan Hantinqtonun “Sivilizasiyaların toqquşması” adlandırdığı proqnoz birqütüblü cəmiyyətə keçiddən sonra tərəqqi üçün rəqib axtaran Qərb dairələrinin məqsədlərini ifadə edir.

İslamın sülh və əmin-amanlıq prinsiplərini, ümumbəşəri dəyərlərini yaşadan müsəlman

ümməti üçün beynəlxalq sistemin bu mövqeyi ədalətsizlikdir. Bütün kitabların hikmətini, peyğəmbərlərin tərbiyəsini qəbul və təsdiq edən müsəlmanlara qarşı təcrid siyasəti aparmaq, hər cür imkandan istifadə edərək onları amansızcasına, kütləvi surətdə məhv etmək din, kitab məsələsi deyil, düşüncə anomaliyasıdır.

“50-ci illərdə D.T.Sudzukinin ABŞ və Qərbi Avropada apardığı missionerlik fəaliyyəti ekzistensializm və psixanaliz sahəsindəki fəlsəfi tədqiqatlara yeni təkan vermişdir. “Böyük üçüncü sivilizasiya”, “üçüncü yol” konsepsiyası ilə siyasətə atılan “Soka qakkay” (“Nitiren syosyu”) dəyərlərin yaradılması cəmiyyəti” [3, s.198] yalnız lokal deyil, həm də beynəlxalq miqyasda global fəaliyyət məqsədlərini BMT kimi nəhəng təşkilat vasitəsilə həyata keçirir. Onlar istehsalı azaldaraq, “enerji və maddi ehtiyatları tələbata müvafiq bölərək sadə yaşamaq” təklifləri ilə çıxış edirlər. Son zamanlar isə “buddist iqtisadiyyatı” termini gündəmə gətirilmişdir. Onlar Qərbdə həyatın bütün sahələrinə nüfuz edirlər. “Buddizm ABŞ-da cinayətkarlıq, psixi xəstəliklər, rasizm, narkomaniya, ətraf mühitin çirklənməsi, müharibə problemlərini həll edə bilən dəyər kimi təqdim olunur” [3, s.201]. Bu təqdirəlayiqdir, lakin İslama olan rəğbəti və ictimai tələbatı təsirsiz hala salmaq məqsədlərinə haqq qazandırmır. Bəzi Qərb dairələri tərəfindən hazırlanmış və müsəlman ölkələri qarşısına qoyulan tələblər [5, s.130-133] İslama münasibətin yeganə nümunəsi deyildir. Onların İslam regionunda yeni nizam yaratmaq təşəbbüslərinə nəzər salaq:

- 1) İslamın tədris olunduğu məktəblərin bağlanması və dini təhsilin ləğvi;
- 2) İslam salamlama tərzinin¹ dəyişdirilməsi;
- 3) Qurandakı cihad ayətlərinin cinayət hesab edilməsi;
- 4) Beynəlxalq İslam xeyriyyə cəmiyyətlərinin və təşkilatlarının bağlanması;
- 5) Dini reform (məscidlərə yeni funksiyaların yüklənməsi);
- 6) “Etihad azadlığı” pərdəsi altında batil inancları təbliğ edən konfessional fəaliyyətləri gücləndirilməsi;
- 7) İslam dəyərlərinə əsaslanan ailə təsisatına müdaxilə (çoxevliliyi ləğv etmək, nəsil artımını önləmək, homoseksuallığa, nikahdankənar və nikahqabağı cinsi əlaqəyə, “boy-frend”, “görl-frend” münasibətlərinə şərait yaratmaq);
- 8) İslam bankçılığının məhdudlaşdırılması, faizə əsaslanan beynəlxalq bank sisteminin genişləndirilməsi;
- 9) Hüququn fəlsəfəsindən sui-istifadə, “insan haqları” çağırışı altında cinayətlərin qanuniləşdirilməsi (abortlar, evtanaziyanın təşviqi, uşaqları valideynə tabe olmamağa təhrik, Qurban bayramına qarşı əks-təbliğət və s.) və müharibənin qanundankənar hesab edilərək, cinayət məsuliyyətindən kənar tutulması;
- 10) Fərdi maraqların ictimai maraqlardan üstün tutulması;
- 11) İslamın terrorla eyniləşdirilməsi, işğala, quldarlığa və ekspansionizmə qarşı mübarizənin sülh əleyhinə, zorakılıq hesab edilməsi [5, s.130-133].

¹ Tam ifadə şəkli “əs-salamu-aleykum və rəhmətullahi və bərəkətuhi” (Allahın salami, rəhməti və bərəkəti üzərinizə olsun!) olan salam tərəf müqabilinə sülh, əmin-amanlıq arz etmək mənasına gəlir. Bu ifadə insanlar arasında sülh münasibətlərinin mükəmməl formasını bəyan edən İslamın müraciət üsulu, dünyada sülhün simgəsidir.

İslamofobiyanın yaranmasında üç başlıca səbəbin (siyasi, informativ, koqnitiv) olduğunu göstərən M.X.Həsənin mövqeyi ilə A.Malaşenkonun tədqiqatlarında müəyyən fikir yaxınlığı vardır. A.Malaşenko yazır ki, İslam dünyasında informasiya imkanları və maliyyə gücü kifayət qədər olsa da, vahid strategiya mövcud deyildir [6, s.120].

Hər iki tədqiqatçı İslam tərəfdarları ilə əks mövqedə dayananların müxtəlif xarakteristikalarına, mübarizənin həcmi və təfərrüatlarına toxunarkən qloballaşmanın formal xarakteri ilə İslam mədəniyyətinin akseoloji funksiyası arasındakı fərqi nəzərə almırlar. İslam müasir “qlobal şüur” standartlarından fərqli olaraq dünyanı sivilizasiyalara, Şərqlə və Qərbdə bölərək ziddiyyət axtarmır, dini-mənəvi dəyərlərin bazasında, münasibətlərin harmoniyasında qərarlaşır. Vahid strategiya olmasa belə, vahid hədəf - Allaha iman hissi sayəsində hər il Qərbdə və Şərqdə minlərlə insan İslamı qəbul edir. Odur ki, həqiqi qlobal birlik strategiyası İslamdadır.

İslam bir din, dünyagörüşü və mənəvi dəyərlər sistemi kimi müxtəlif aspektlərdə geniş şərh edilsə də, onun əsas məqsədi və funksiyası ya doğru dərk edilmir, ya da əslinə uyğun şərh olunmur. Obyektə yanaşma metodu və tədqiqat məqsədlərinə görə nəticələr də fərqlidir. Əsas mətni izah etməyən, mexaniki şəkildə inkar məqsədi daşıyan və elmi, məntiqi meyarlara sığmayan şərhlər İslam haqqında yanlış təsəvvürlər yaradır. Belə vəziyyətlərdə ən azı iki paradoksal fikir mövcud olur: Bir qrup insanların nəzərində “İslam dini yaxşıdır, lakin din mənsubları - müsəlmanlar pisdirlər”, yaxud “ümumiyyətlə İslam radikal dindir və ona qarşı bütün (hətta bəşəri dəyərlərdən kənar) üsullarla mübarizə aparmaq lazımdır”.

Alman dinşünası Annemari Şimmel yazır: “Məlumatsızlığın qorxuya səbəb olması bir həqiqətdir... Nəticədə hansı isə bir mədəniyyətin adı ləkələnir, ya da onun barəsində saxta təsəvvürlər formalaşdırılır...” [7, s.22].

O, çıxış yolunu koqnitiv fəaliyyətdə görür və hamını İslam maarifçiliyi vasitəsilə islamofobiyanı dəf etməyə çağırır: “İslam həmin ədalətsiz saxta yozumların qurbanına çevrilmişdir... İslam mədəniyyətini araşdıran hər bir kəs bu səhvi düzəldə, yanlışlığı aşkarlaya bilər” [7, s.9-10].

Bütün hallarda İslamın qavranılmaması, qəbul olunmaması və beləliklə, mövcudluğunun qəbul edilməməsində müsəlman dünyası daha böyük məsuliyyət daşıyır. Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin söylədiyi kimi: “Kamil bir palançı olsa da insan, yaxşıdır yarımçıq papaqçılıqdan”.

Bir nəfərə “sən yarımçıq müsəlmansan” deyilsə, o bu fikrə sərt şəkildə etiraz edə bilər. Lakin müsəlmanlığın əxlaq və ədəblər sistemində bu reaksiya, bəlkə də, ən sonuncu, yaxud ümumiyyətlə əhəmiyyətsiz jestdir. İslama görə, əsas olan özdür, mahiyyətdir. Həqiqi müsəlman elm və əqidənin vəhdətinə əsaslanan baxışlar, həyat tərzi və ümumi dünyagörüşdə təzahür edir.

“İti zəka və dərin bilik olan yerdə gözəl əxlaqa və yüksək mənəviyyətə ehtiyac varmıdır? Əlbəttə vardır. Zəkası dərin, şəri bol insanlara rast gəlmək qeyri-adi hadisə deyil. Cılız insanlara bilik kömək etmir. Bəzən bilik artdıqca onların pislik və zülm “kisə”lərinin ağzı daha gen açılır... Əgər din nəfsi istəkləri cilovlamasaydı, xarakteri tənzimləməsəydi, bizə nə fayda gətirər, nə də xeyir toxundurardı” [6, s.161].

Təəssüf ki, elm və əqidənin bir-birini tamamlayan dəyərlər olması hələ də cəmiyyətin bir qisminə aydın deyildir. Yuxarıda sadalanan ünsürlərin dəyərləndirilməsindəki qarışıqlıq, digər tərəfdən İslamın insan yetişdirmə üsulunun (nəfsi tərbiyə) unudulması sosial harmoniyayı pozur, radikalizm və zorakılıq artır, cəmiyyət öz tərbiyəvi funksiyasını itirir.

Qeyri-maddi irsin qorunmasına (UNESKO və ISESCO) önəm verilən müasir dövrdə həm maddi, həm də qeyri-maddi irsin yaradıcısı olan insan amilinə münasibət narahatlıq doğurur. Dünya paradokslarla doludur. Həqiqət isə birdir. Təsir əks təsirə bərabərdir. Dünyanın vəhdətinin, insanların bərabərliyinin dərk olunmaması cəmiyyətləri qarşı-qarşıya qoyur. Bəşəriyyətin düçar olduğu mənəvi böhran, ekoloji fəlakət təhlükəsi, milli və konfessional münaqişələr, ideologiya mübarizəsinin gərginləşməsi, eləcə də “sivilizasiyaların toqquşdurulması” proseslərinin xarakteri İslam dininə münasibətlə və müasir dünyagörüşlə müxtəlif səviyyələrdə bağlıdır.

Müasir gerçəkliyin paradokslarından biri məhz özünü onda göstərir ki, əzilən, məhv edilən, təcavüzə məruz qalan tərəf həm də günahkar, cinayətkar və təcavüzkar kimi cəmiyyətə təqdim olunur. Bu məsələ hücum və müdafiənin paralel tətbiqi hesab olunsa da, nəticələr haqqında birmənalı fikir yürütmək mümkün deyildir. Mədəniyyətlər və sivilizasiyalar fonunda cərəyan edən hadisə, proses, təsisat və fəaliyyətlərin dinşünaslıq və mədəniyyətşünaslıq aspektlərindən araşdırılması zamanın elmi tələbidir. Çünki müasir dövrün qlobal prosesləri əsasən din və mədəniyyət amili ilə izah olunur. Problemə də müvafiq elmi-fəlsəfi metodlardan yanaşmaqla cavab tapmaq olar.

Çağdaş fəlsəfi düşüncədə dünyada baş verən ziddiyyətlərin güclü və zəif arasındakı mübarizədən doğması fikri bir qədər mübahisəlidir. Bəzən güclü və zəif çox yaxşı yola gedir: mənafeləri toqquşmur. Hətta iki və daha artıq güclü, yaxud iki və daha artıq zəif arasında konflikt yaranmaya bilir: güclünün zəif tərəfini, zəifin güclü tərəfi tamamlayır. Əsas məsələ tərəflərin xeyri, yaxud şəri təmsil etmələrində və tamamlanma aktındadır.

Keyirin Qurani-Kərimdəki izahına nəzər salmaq: **“...Xeyir ancaq sədəqə verməyi, yaxud yaxşılıq etməyi və ya insanlar arasında sülh yaratmağı əmr edən kimsənin söhbətindədir...”** [1, “Nisa”, 114].

Digər bir məsələ insanın olum, ya ölüm probleminə yox, xeyiri, yaxud şəri təmsil etməsindədir. İbn Ərəbinin belə bir kəlamı vardır: “Bəzən məğlub kimi görünənlər qalib, ölənlər isə diridirlər”. Fəlsəfə və ictimai fikir tarixi bu fikrin təsdiqi olan saysız-hesabsız faktlarla doludur. Peyğəmbərlərin, imamların, alimlərin və şəhidlərin həyatı buna bariz misaldır. Bəşəriyyətin hikmət xəzinəsini zənginləşdirən dahi şəxsiyyətlərin həyat və fəaliyyətləri də dünyagörüşdən qaynaqlanır.

“Dünyagörüşü – dünya, insanın orada yeri, onun həyatının əsas məqsədi, bu məqsədin həyata keçməsi vasitələri və yolları haqqında bilik və nəzəri görüşlər sistemidir”.

İslam ehkamlarının dəyişməzliyi və yuxarıda qeyd olunan dəyərlər fonunda İslam dünyagörüşündə müşahidə edilən problemlərin bəziləri aşağıdakılardır:

1) İnsanlar Qurana az müraciət edirlər; 2) Quran hikmətini mənimsəməzlər; 3) Qurani mənimsəyir, lakin yarımçıq riayət edirlər.

Beləliklə, İslamın dünyada əsas - insan yetişdirmə funksiyası, insanlar, qruplar, cəmiyyətlər və sivilizasiyalar arasındakı münasibətləri tənzimləmə metodu mənimisənilmir. Əvəzində beyinlər müvəqqəti, sonralar iflas edəcək doktrinlərlə dolur. Nəticələrini görmək üçün tarixə nəzər salmaq kifayətdir.

İnsan maraqlı məxluqdur. Çox zaman asan, gözəl və xeyirli olanı deyil, çətin və mürəkkəb olsa da, nəfsinə xoş gələnı seçir. Daha maraqlısı isə odur ki, yenə razı qalmır və çox zaman problemlərin səbəbini özündə deyil, kənar faktorlarda axtarır. Problemin həlli yollarını “mən”dən kənarı, xarici faktorlarda axtaran, yəni xaricə istiqamətlənmiş (Qərb metodu) nəzəriyyələrdən və problemlərin həllini “mən”də axtaran, yəni daxilə, mənəviyyata yönəlmiş (əsasən Şərqlə xas olan) nəzəriyyələrdən fərqli olaraq, İslamda hər iki istiqamətin şəraitə uyğun tənzimlənməsi mexanizmi vardır.

Bu və digər çözülməmiş məsələlər dinin tarixi və fəlsəfi, habelə dini antropologiya sahəsində ciddi tədqiqatlara ehtiyac yaradır. Dinin şüurda və solumda inikasının təhlili, düşüncə mədəniyyətinə təsiri, nəzəri və praktik təzahürlərinin bitərəf, elmi dəlillərə əsaslanaraq araşdırılması elmi-fəlsəfi irsi zənginləşdirə, dolayısıyla dünyagörüşün mütərəqqi təkamülünə imkan verə bilər.

İslamın dünyada sülhyaratma funksiyası, onun şüurda və solumda inikası, düşüncəyə təsiri, nəzəri və praktik təzahürləri geniş elmi tədqiqata cəlb olunmamışdır. İslam dini mənbələri, İslam fəlsəfi və praktikasındakı problemlər onun dəyərlər sisteminin təsir mexanizminin, o cümlədən məqsəd və vəzifələrinin öyrənilməsindəki boşluqlardan qaynaqlanır.

Elmi-fəlsəfi müstəvidə problemdən çıxış yollarının tapılmaması, fəlsəfi ideyaların yetərsizliyi “yeni dinlər (tanrısız dinlər) yaratmaq” təşəbbüsündə təzahür edir. Halbuki səmavi dinlərdə, xüsusilə son və tamamlanmış hikməti ifadə edən İslam dinində bəşəriyyətin vəzifəsi bütün aydınlığı ilə yekunlaşır: **“Ey iman gətirənlər! Hamınız bir yerdə sülhə (İslama) gəlin! Şeytanın yolu ilə getməyin, çünki o sizin açıq düşmənidir!”** [1, “Bəqərə”, 208]; **“Allah (bəndələrini) əmin-amanlıq yurduna (Cənnətə) çağırır və istədiyini doğru yola salır!”** [1, “Yunus”, 25]; **“(Ey insanlar!) Sizə Rəbbinizdən bir öyüd-nəsihət, ürəklərdə olana (cəhalətə, şəkk-şübhəyə, nifaqa) bir şəfa, möminlərə hidayət və mərhəmət (Quran) gəlmişdir! (Ya Rəsulum!) De: “Allahın neməti və mərhəməti ilə - ancaq onunla sevininlər. Bu onların yığdıqlarından (fani dünya malından) daha xeyirlidir!”** [1, “Yunus”, 57-58].

Beləliklə, Qurani-Kərimə nabelədlik, yaxud birtərəfli münasibət nəticəsində mübarək, həyati əhəmiyyətli kəlamlara biganə yanaşılması və hikmətin kifayət qədər dərk olunmaması cəmiyyətin həyatında böyük fəlakətlərə yol açır.

İslam dəyərləri cəmiyyətdə sülh mədəniyyətinin əvəzsiz mənbəyidir. Diqqətəlayiq haldır ki, Məhəmməd peyğəmbərin (s) sülh uğrunda apardığı 28 əməliyyatdan 16-sının döyüşsüz və itkisiz olmasına baxmayaraq, yalnız Hudeybiyə müqaviləsi Qurani-Kərimdə fəth, qələbə olaraq təsdiqlənmişdir. Müsəlmanlar və qeyri müsəlmanlar arasında bağlanan Hudeybiyə müqaviləsinin şərtləri ilk baxışda müsəlmanların əleyhinə görünsə də, sonrakı hadisə və proseslər həmin müqavilənin, doğrudan da, sülh, qələbə - İslamın dünyaya inteqrasiyasının ən

güclü təməli olduğunu göstərdi. Deməli, əsl fəth, qələbə sülh, müharibəyə imkan verməməkdir.

İslamın dərk olunmasında inam, etibar, mərhəmət, doğruluq, ədalətə cəhd, hidayət və s. anlayışların xüsusi rolu vardır. Bunlarla yanaşı, müsəlman, tövhid, iman, niyyət, şəhadət, ibadət, axirət, səadət anlayışlarının məzmunu, habelə əks mənalı anlayışların sosial-psixoloji, əxlaqi-etik təsirinin təhlili İslam dünyagörüşünün müasir problemlərinin aydınlaşdırılmasına geniş imkan verir.

Dinin elm, tərəqqi və müasirliklə ziddiyyət təşkil etdiyi haqqında mövcud olan mülahizələrə baxmayaraq, müqəddəs mətnlərdəki, xüsusilə Qurandakı hikmət Xaliq-xilqət, insan-kainat, insan-insan, insan-təbiət, insan-cəmiyyət münasibətlərinin harmoniyasına xidmət edir. Problem dinin mənimsənilməsi və dərk olunması ilə deməli, insanla, onun seçimi və özünüifadə imkanları ilə bağlıdır. Məhz bu səbəbdən cəmiyyətin başqa sahələrində olduğu kimi, fundamentalizm və islahatçılıq tendensiyaları da bəzi hallarda radikalizm və ekstremizm elementləri ilə müşayiət olunur. Qorxu, nifrət, həsəd, qəzəb və s. hisslərin sərt, ifrat, emosional ifadəsi kimi təzahür edən radikal və ekstremal problemlərin səbəblərinin fəlsəfi təhlili İslam dünyagörüşünün məzmununa kifayət qədər aydınlıq gətirir.

İnsanlar, qruplar, cəmiyyətlər və dövlətlər arasında ziddiyyətlərin aradan qaldırılması və münasibətlərin tənzimlənməsinin real perspektivləri İslamofobiya, radikalizm, terror və zorakılıq amillərinin motivasiyası, cəmiyyətə və idraka təsirinin aydınlaşdırılması ilə bağlıdır. Normal münasibət və əlaqələrin yaradılması prosesində İslamın mötədillik metodu, onun sosial-fəlsəfi məzmunu, əsas funksiya və vəzifələri, ideya təmsilçilərinin fəaliyyəti xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

İslam dünyagörüşündə Yaradan, yaradılan və yaradılışın məqsədinin dərk xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Əlaqə və münasibətlərdəki məqsədin dərk olunmaması ünsiyyət əvəzinə hegemonluq, paylaşma yerinə amirlik, tərbiyə əvəzinə zülm və cinayətkarlıq, xeyirxahlıq əvəzinə qəddarlıq halları yaradır. Bəşəriyyət ilahi xəbərdarlıqlara və Peyğəmbər (s) örnəyinə etinasız yanaşdıqca məhvə yaxınlaşır.

Siyasi və iqtisadi tədbirlər isə sülhü, sabitliyi və əmin-amanlığı qoruduğu zaman faydalı olur. İnsanlar şüurlu olaraq sülhün vacibliyini dərk etməli və onun qorunması məsuliyyətini anlamalıdırlar. Müasir forum və konfranslar məsələni birtərəfli həll edir. Dialoqa qoşulan tərəflər çoxaldıqca, fikirlər daha çox haçalanır. İslama münasibətdə kompleks yanaşma olmalıdır. İnamın formalaşması və maddiyyət qazanması vahid məqsəd və ədalətli bələdçi sayəsində mümkündür. Belə ki, onun şərtləri heç kəsdə şək-k-şübhə, tərəddüd yaratmasın - mallarıyla, canlarıyla bir amala xidmət etsinlər. Müqəddəs mətnlər, peyğəmbərlik təcrübəsi, dahiələrin həyatı və əsərləri bütün insanların Uca, Vahid Yaradanın iradəsi altında birləşmələrinin daha münasib olduğu qənaətini verir.

Peyğəmbərin (s) fəaliyyəti, İslam tarixinin xronologiyası və müasir dini təsisatların təhlilindən məlum olur ki, İslamın əvvəli niyyət, ortası cihad (nəfslə mübarizə), sonu hidayətdir. Belə ki, insan, toplum və mədəniyyətlər arası münasibətlərdə sülh niyyətinin olması imandan qaynaqlanır. İman ilahi elmə sədaqət və davamlı cəhdlər (imanın qəlb, dil və bədənlə təsdiqi)

səyəsində reallaşır. Sülhsevərlik niyyəti halallıqla vəhdət təşkil etməyincə hidayət, əmin-amanlıq, dünya və axirət səadətinə nail olmaq mümkün deyildir.

Ehkam, iman, ibadət əlaqələrinə önəm verilən İslam dünyagörüşündə mülkiyyət, vergi və bank sistemi amansız rəqabətə deyil, halallığa, qarşılıqlı yardımlaşmaya, sülhün təminatına və insan nəslinin davamlı inkişafına yardım edir.

İslam iqtisadiyyatının fərqli cəhətləri Qurani-Kərimdə ticarətin xeyri [1, 6/8, 153; 11/85-86; 17/37; 21/48; 55/6-8; 83/1-3], sələmin ziyanı [1, 3/125, 30/38], mülkiyyətin qorunması [1, 4/29; 5/42], vərəsəlik hüququ [1, 4/8-15, 28/175], sədəqə [1, 2/261-265, 267, 270-274, 277, 281], borc [1, 2/279, 282-283] və s. mövzularda geniş şərh olunur. İslam mənəvi potensialdır - əxlaqi, sosial, siyasi, hüquqi dəyərlər mənbəyidir. İslam ailədə sağlamlığın, məişətdə dolanışqı və ruzinin, yurdda sabitlik və əmin-amanlığın, cahanda sülhün qarantıdır.

İslama görə, əmlak bölgüsü mühümdür [2, s.32-33], halal qazanc mənəvi təmizliyin təməlidir. Mədəniyyət və sivilizasiyaların tarixinə (doğuş, yüksəliş, tənəzzül) nəzər salarkən halallıq, mənəviyyət və həyat səviyyəsi arasında əlaqəni görmək mümkündür. Vəhşilik, qəddarlıq, zorakılıq, ikili standartlar, ədalətsizlik və s. kimi psixo-sosioloji problemlərin maddi təminatla əlaqəsi olsa da, reallıqda problemlərin böyük qismi həsəd, riyakarlıq və qəsd-qərəzlik zəminində baş verir.

Müasir İslam dünyagörüşünün, aparıcı ideya cərəyanlarının təhlili hazırkı dünya gerçəklikləri fonunda İslamın universal dəyər, mədəniyyətlərarası dialoq və əsasıqın qorunmasında daha etibarlı vasitə olmasını təsdiq edir. İslam dininin hədəfləri arasında insanın toxunulmazlığı, insan haqlarının müdafiəsi, dünyada birlik, həmrəylik və yardımlaşmanın önəmi xüsusi vurğulanır. İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının nizamnaməsində bildirilir: “İslama iman hissi xalqların yaxınlaşması, həmrəyliyi və əməkdaşlığında güclü amildir”. Bu dinə iman gətirənlər ondan qaynaqlanan dəyərlərin həyata keçməsinə çalışır, Quranın diktə etdiyi nizamı kənar təsirlərdən qorumağı özləri üçün ümdə vəzifə hesab edirlər.

Bu dinin öyrənilməsi zamanı onun mənbələrindən alınan orijinal informasiya ilə İslamın tədqiqinə həsr olunan əsərləri fərqləndirmək lazımdır. Müasir dövrdə “İslam fəlsəfəsi” kimi təqdim olunan bu ədəbiyyatları məqsəd və vəzifələrinə görə şərti olaraq üç qismə ayırmaq olar: 1) maarifçi təhlillər; 2) elmi-fəlsəfi tədqiqatlar; 3) İslamofob-tənqidi publisistika.

Dini araşdırmaların nəticələrini, dinşünaslıq və islamşünaslıq istiqaməti üzrə aparılan elmi tədqiqat işlərini və subyektiv rəyləri İslama müncər etmək “At şəklinə at demək qədər” elmi obyektivliyə ziddir. İslam haqqındakı mülahizələri İslam adına çıxmaq, obyektiv gerçəkliyi subyektiv şüurla eyniləşdirməyə bənzəyir ki, bu da elmi məntiqlə bir araya sığmır.

Müasir insan gerçək dünyanın problemlərindən çıxış yollarını artıq ənənəvi dəyərlərdə deyil, virtual məkanda, xaotik informasiya burulğanında axtarır. O, informasiya ilə informasiya mənbəyi olan obyektiv reallıq arasındakı fərqlə əhəmiyyət vermir. Unutmaq olmaz ki, hər hərəkət fəaliyyət olmasa da, “hər yanlış bir naxışdır” – iz qoyur. Ona görə də tədqiqatın əvvəlində qeyd olunduğu kimi, “İslam fəlsəfəsində Nəsimi fenomeni”, “Daşların fəlsəfəsi” kimi mövzular məcazdan çox psevdoelmə xidmət edir. Radikallığın, cinayətlərin cəzasız qalması, psixoloji

problemlərin dinə yüklənməsi, məntiq qanunlarına cavab verməyən və elmi metodlardan kənar fikirlərin yenilik kimi təqdim olunması cəmiyyəti məsuliyyətdən azad etmir, əksinə, onu ölçü və meyardan, qayda-qanundan məhrum edərək qeyri-müəyyən situasiyalara salır.

Beləliklə, hazırda cəmiyyətin başlıca problemi epistemoloji yetərsizlikdir. İslam dini mənbələrinə əsaslanan insan yetişdirmə institutlarının rekonstruksiyası və əvəzində “qlobal şüur”un müasir metodlarının tətbiqi insanlar, qruplar, cəmiyyətlər və sivilizasiyalar arasındakı münasibətləri tənzimləmək iqtidarında deyildir. Dünyagörüşün təhrifi metodoloji təhrifə, o da biliyin təhrifinə yol açır. Biliyin təhrifi isə düşüncəni cılızlaşdırır. Cılız düşüncə ilə sülhə nail olmaq mümkün deyildir. Sülh, anlaşma, dialoq mədəniyyəti İslamın Quran və Peyğəmbər örnəyində mənimsənilməsindən keçir və cəmiyyətdə İslam haqqında qərəzsiz, obyektiv elmi baxışların formalaşmasını tələb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Qurani-Kərim (ərəb dilindən tərcümə: Z.Bünyadov, V.Məmmədəliyev). Bakı: 2008.
2. Esposito J.L. Islam. The Straight Path. New York: Oxford Univ. Press, 1991.
3. Сафронова Е.С. Некоторые аспекты эволюции буддизма на Западе. Вопросы научного атеизма. Выпуск 39. Москва: «Мысль», стр. 186-208.
4. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. М.: ООО «Издательство АСТ» 2003, стр. 603.
5. Həsən M.X. Dialoq mədəniyyəti və metodologiyası. Tərcümə edən: E.Məmmədov. Bakı: 2011, CBS, 228 səh.
6. Малашенко А. Исламская альтернатива и исламский проект. Москва: Издательство «Весь Мир», 2006.
7. Şimel A.M. İslam bəşəriyyətin dinidir. Tərcümə edən: Səlah Məhcub. Qahirə: İslam Məsələləri Ali Şurası, 2000.

Ирада Зарган

**ПРОБЛЕМА МИРА И ФИЛОСОФСКИЙ
ПОДХОД К ИСЛАМУ**

РЕЗЮМЕ

Данная статья посвящена философию религии, научную исследование Ислама в мировых тенденций современности. Отмечается что, экзистенциальные, аксиологические и эмпирические проблемы становятся все более очевидными в современном мировоззрении. Международные организации, центры управления в одностороннем порядке подходят к решению. Многие не соглашаются тем, что мир, является главной идеей исламского мировоззрения и культуры. Но исторические факты и научные результаты подтверждают что Исламские ценности играют ключевую роль в формировании культуры мира, межцивилизационного диалога, солидарности и в развитии экономического сотрудничества.

Irada Zargan

**PHILOSOPHICAL APPROACH TO ISLAM AND
THE ISSUE OF PEACE**

SUMMARY

This article is devoted to the philosophy of religion, the scientific study of the modern Islamic worldview. It is noted that existential, axiological and empirical problems are becoming increasingly apparent in the modern worldview. People need to be aware of the importance of world peace and understand their responsibility to protect it. Modern forums and conferences unilaterally approach the problem. Many don't agree that peace is the main idea of the Islamic worldview and culture. However, historical facts and scientific results show that Islamic values play a key role in shaping a culture of peace, inter-civilizational dialogue, solidarity and development of economic cooperation.